

સુખાકારીનો ખ્યાલ અને પ્રક્રિયા: સામાજિક વિજ્ઞાનોની ભૂમિકા

પ્રસ્તાવના

માનવ જીવનમાં સુખ અને દુઃખ કે આનંદ અને પીડાની દ્વંદ્વાત્મક પરિસ્થિતિ આદિ અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે. દરેક માણસ પોતાના જીવનમાં સુખદ પરિસ્થિતિ લાવવા અને દુખોને ટાળવા ઇચ્છે છે. આદિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ માંથી છૂટકારો અને આનંદ, ઉલ્લાસ તથા સુખની પ્રાપ્તિ એ મનુષ્યનું ધ્યેય હોય છે. હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં માયાના બંધન માંથી મુક્તિ અને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની વાત કરવામાં આવી છે. જ્ઞાન, કર્મ કે ભક્તિના માધ્યમથી મોક્ષ પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા એ આખરે તો માનવની સુખાકારી મેળવાની ઝંખના અને મથામણ જ છે તેમ કહી એ તો અતિશ્યોક્તિ નહિ ગણાય. કારણ કે મનુષ્યના મતે માયામાં દુખ અને બ્રહ્મમાં સુખાકારી રહેલી છે. આથી સુખ કે આનંદની આકાંક્ષા અને તેના માટેના પ્રયાસો એ મનુષ્ય સ્વભાવ છે તેમ કહી શકાય.

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં મનુષ્યની સુખાકારીનું અલગ અલગ રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. દર્શનશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી સુખાકારીના ખ્યાલ અને પ્રક્રિયાને સમજાવે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સુખાકારીનો ખ્યાલ, મનુષ્યના જીવનમાં સુખાકારીની પરિસ્થિતિનું સર્જન, સંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં સામાજિક વિજ્ઞાનોની ભૂમિકા અંગે છણાવટ કરવામાં આવી છે.

સુખાકારીનો અર્થ અને વ્યાખ્યા:

યુ.એસ. ડિક્સનરી પ્રમાણે^૧,

“સુખાકારી એટલે આરામદાયક, તંદુરસ્ત અથવા ખુશ હોવાની સ્થિતિ”

(Well-being: The state of being comfortable, healthy, or happy)

સાયકોલોજી ડિક્સનરી અનુસાર^૩,

“સુખાકારી એ આનંદ, પ્રસન્નતા અને સંતુષ્ટ હોવાની સ્થિતિ, સંતાપના નીચા સ્તર, સામાન્ય રીતે હકારાત્મક શારીરિક અને બોધાત્મક સ્વાસ્થ્ય અને વલણ અથવા જીવનની સારી ગુણવત્તા છે.”

(Well-being is “a state of happiness, being pleased and content, low degrees of anguish, generally positive physical and cognitive health and attitude, or good quality of life.”)

ઉપરોક્ત અર્થ પરથી કહી શકાય કે સામાન્ય રીતે સુખાકારી એટલે મનુષ્યની આર્થિક,સામાજિક,શારીરિક,માનસિક વગેરે પ્રકારની હકારાત્મક અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ કે જેમાં રહીને વ્યક્તિ પોતાનું જીવન તંદુરસ્ત,સુખી,શાંત,સમૃદ્ધ અને ગુણવત્તા વાળું જીવી શકે અને ઇચ્છીત વિકાસ કરી શકે.બીજા શબ્દોમાં કહી એ તો સુખાકારી એટલે વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, આર્થિક વગેરે બાબતોમાં સુખદ અને સંતોષકારક સ્થિતિ.અત્રે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે કે વ્યક્તિ જીવનના શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજિક વગેરે પાસાંઓ પરસ્પર સંકળાયેલા છે. દરેક પાસાંઓ વચ્ચે સહસંબંધ જોવા મળે છે. કોઈ એક બાબતનો અભાવ કે ઉણપ વ્યક્તિની સમગ્ર સુખાકારીમાં અવરોધ ઉભો કરી શકે છે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર અને સુખાકારી :

મન एवं मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयो

ભારતીય દર્શન પ્રમાણે સુખ અને દુખ એ મનનું કારણ છે.આનંદ અને પીડા કે બંધન અને મુક્તિ મનુષ્યના મન પર અધારીત છે.આથી જ ભારતીય દાર્શનિક ગ્રંથોમાં મન પર સંયમ કેળવાની વાત કરવામાં આવી છે. ભારતીય દર્શનમાં બાહ્ય ભૌતિક સુખો કરતાં આંતરિક સુખ વધુ મહત્વનું અને શાશ્વત આનંદ આપનારું છે તેમ માનવામાં આવ્યું છે.સંસારરૂપી ભવસાગરને પાર કરવા મન પરનું નિયંત્રણ ખૂબ જ જરૂરી છે તેમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે મન પરના નિયંત્રણ દ્વારા તમારામાં રહેલી આંતરિક અપાર સુષુપ્ત શક્તિઓ વિકસાવી, તેમાં રહેલા શાશ્વત અને અખૂટ આનંદની પ્રાપ્તિ કરો.યોગ એ આ માટેનું ઉત્તમ માધ્યમ છે.સાંસારિક જીવન મોહ માયાથી ભરેલું હોવાથી દુખ આપનારું છે.બ્રહ્મ સચિદાનંદ છે.આથી જ આદિ શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું કે બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે.જો કે સુખ અને દુખ એ આત્મલક્ષી ખ્યાલ છે અને તે સુખ કે દુખ પ્રત્યે મનુષ્યના હકારાત્મક કે નકારાત્મક અભિગમ પર નિર્ભર છે.

ભારતીય દર્શનોમાં સુખાકારીની બાબતમાં ચાર્વાક દર્શન જગ પ્રસિધ્ધ છે. યાવત જીવેત સુખં જીવેત, ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિવેત। ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥ અર્થાત જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખથી જીવો,દેવું કરીને પણ ધી પીઓ,અગ્નિ સંસ્કારમાં રાખ થઇ ગયેલા દેહનું પુનઃ આગમન ક્યાંથી થાય ? ચાર્વાક ઋષિનો સુખ અંગેનો પ્રસ્તુત શ્લોક લોક જીભે ચડેલો છે અને અવાર નવાર તેને ચર્યામાં ટાંકવામાં આવે છે. ચાર્વાક ઋષિના મતે લોક-પરલોક,સ્વર્ગ-નર્ક,પુર્જન્મ,પાપ-પુણ્ય,આત્મા-પરમાત્મા આ બધાની ચિંતા છોડીને આનંદ અને મોજ મસ્તીથી જીવન જીવો.લોક અને પરલોક જે કંઈ છે તે બધું અહિં જ છે.

અર્થશાસ્ત્ર અને સુખાકારી:

અર્થશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે માણસની તમામ પ્રકારની જરૂરિયાતો સંતોષાવી જોઈએ.જીવન જીવવા માટે કેટલીક જરૂરિયાતો એકદમ પાયાની ગણાય છે જેવી કે પોષણયુક્ત આહાર,સ્વચ્છ પીવાનું પાણી,રહેઠાણ,આરોગ્ય,શિક્ષણ વગેરે. આવી મૂળભૂત જરૂરિયાતો દરેકની ફરજિયાત સંતોષાવી જોઈએ. આવી મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાય તો જ વ્યક્તિનું ન્યૂનતમ જીવન ધોરણ જળવાઈ રહે.લોકોની પ્રથમ પ્રાથમિક અને ત્યારબાદ દ્વિતીય કક્ષાની જરૂરિયાતો સંતોષાવી જોઈએ. આર્થિક વિકાસમાં માનવ વિકાસ અભિપ્રેત છે.આર્થિક

વિકાસની સાથોસાથ માનવ વિકાસ પણ થવો જોઈએ.મનુષ્યોની જરૂરીયાતો સંતોષવા માટે દેશમાં પૂરતા પ્રમાણમાં વિવિધ કુદરતી અને માનવીય સ્ત્રોતો પ્રાપ્ય હોવા જોઈએ. દરેક માણસ અને તેનું કુટુંબ ગુણવત્તા વાળું જીવન જીવી શકે તે માટે દરેક વ્યક્તિને પૂરતી રોજગારી અને આર્થિક સલામતી મળવી જોઈએ. આર્થિક સુખાકારી માટે દરેક વ્યક્તિની માથા દીઠ આવક ઉંચી હોવી જોઈએ અને સમયાંતરે તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થવો જોઈએ.સમાજમાં આર્થિક અસમાનતાનું પ્રમાણ ઘટાડવું જોઈએ.દેશમાં કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન અને સેવાઓનું પ્રમાણ વધવું જોઈએ.સમાજમાં રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ, ચીજ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ન્યાયી વિતરણ થવું જોઈએ.દેશના આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસનો લાભ દરેક વ્યક્તિ અને વર્ગને મળવો જોઈએ.આર્થિક વિકાસના ફળનો સ્વાદ છેવાડાના માનવીને ચાખવા મળવો જોઈએ.આર્થિક વિકાસ સર્વગ્રાહી,સંકલિત,સમતોલ અને ટકાઉ હોવો જોઈએ.

વર્તમાન વૈશ્વિકીકરણના જમાનામાં દરેક ક્ષેત્રે સ્પર્ધા ખૂબ જ વધી છે. લોકો ભાગ-દોડની જિંદગી જીવી રહ્યા છે.ભારતમાં લોકો બેરોજગારી અને આર્થિક અસલામતીની લાગણીથી પીડાઈ રહ્યા છે. આથી તેઓ ક્યારેક માનસિક તણાવનો પણ ભોગ બને છે.આર્થિક સુખાકારીનો અભાવ વ્યક્તિની શારીરિક અને માનસિક સુખાકારીને અસર કરે છે.

સમાજશાસ્ત્ર અને સુખાકારી:

સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે સુખાકારી એટલે સામાજિક વિકાસ.સામાજિક માળખાં અને આંતર સંબંધોમાં આવેલું ગુણાત્મક અને હકારાત્મક પરિવર્તન વ્યક્તિ અને સમુદાયની સુખાકારીમાં વધારો કરે છે.વ્યાપક અર્થમાં સામાજિક સુખાકારી એટલે સમાજમાં સંપ,સહકાર,સદભાવના,શાંતિ,

સંવાદિતા અને સમાનતાની હાજરી.વિકાસના કેન્દ્રમાં સમાજ હોય,સમાજની દરેક વ્યક્તિને વિકાસની સમાન તક અને અવસર સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય અને સમાજમાં ભેદભાવોનો અભાવ હોય તો તે સામાજિક દ્રષ્ટિએ સુખાકારી જન્ય પરિસ્થિતિ કહી શકાય.

સમાજશાસ્ત્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સુખાકારી એ સમાજ સાપેક્ષ ખ્યાલ છે.વ્યક્તિ,કુટુંબ અને સમાજ વગેરે ભિન્ન ખ્યાલો નથી પરંતુ દરેક પરસ્પર એકાત્મ રીતે આંતર સંબંધોથી વણાયેલા ઘટકો છે.વ્યક્તિની સુખાકારીમાં કુટુંબ અને સમાજની સુખાકારી ગર્ભિત રીતે સમાયેલી છે. અહિં એ બાબતનો પણ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે કે વ્યક્તિનો કુટુંબ અને સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ હોય છે. વ્યક્તિની સુખાકારી માટે સામાજિક પર્યાવરણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સામાજિક પરંપરાઓ,માન્યતાઓ,મૂલ્ય પ્રથા વગેરે બાબતો માનવીના જીવન અને સુખાકારીને અસર કરે છે. કુટુંબ અને સમાજ સાથેના વ્યક્તિના હુંફાળા અને હકારાત્મક સંબંધો વ્યક્તિની સુખાકારીમાં વધારો કરે છે.પ્રાથમિક અને દ્વિતીય કક્ષાના જૂથોમાં વ્યક્તિનો પ્રેમ અને આદરથી સ્વીકાર થવો જોઈએ.કુટુંબ અને સમાજમાં અસ્વીકૃત અને ઘૃણાપાત્ર બનનાર વ્યક્તિ સુખાકારી અનુભવી શકતો નથી. દરેક મનુષ્ય પ્રેમ,હૂંફ અને સલામતી ઝંખતો હોય છે અને તે ન મળે તો મનોરોગનો ભોગ બને છે.

અહીં એ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો કે ભારતીય સમાજ વર્તમાન સમયમાં અનેક સામાજિક સમસ્યાઓથી ગ્રસ્ત છે.આથી સાચા અર્થમાં સામાજિક સુખાકારી ભોગવી શકતો નથી.ભારતીય સમાજમાં ભારોભાર અસમાનતા,ભેદભાવ અને ઉચ્ચ-નીચના ખ્યાલો વ્યવહારમાં દઢીભૂત થઈ ગયા છે.પૈતૃક કુટુંબ વ્યવસ્થા,લૈંગિક અસમાનતા, લૈંગિક અને જાતિગત પૂર્વગ્રહો,સ્ત્રી ભૂણ હત્યા,નિરક્ષરતા,અંધશ્રદ્ધા,વ્હેમ જેવા અનેક સામાજિક દુષણો સામાજિક સુખાકારીમાં અવરોધક બને છે.સમાજમાં સાચા અર્થમાં સુખાકારીની સ્થાપના માટે પ્રવર્તમાન સામાજિક સમસ્યાઓને દૂર કરવી અનિવાર્ય છે.ભારતના સામાજિક માળખામાં જ્ઞાતિવાદ જોવા મળે છે.ભારતીય સમાજ લંબસૂત્રિય અને ક્ષિતિજ સમસૂત્રિય રીતે અનેક જ્ઞાતિઓમાં વહેંચાયેલો છે. તંદુરસ્ત સામાજિક વિકાસ માટે ભારત માંથી જ્ઞાતિપ્રથા દૂર થવી જોઈએ.

મનોવિજ્ઞાન અને સુખાકારી :

અભ્યાસને વધુ વિશિષ્ટ અને તલસ્પર્શી બનાવવાના હેતુસર મનોવિજ્ઞાનને વિવિધ વિદ્યા શાખાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે જેમકે વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન,ચિકિત્સા મનોવિજ્ઞાન, વ્યક્તિત્વલક્ષી મનોવિજ્ઞાન વગેરે. મનોવિજ્ઞાનની આ દરેક શાખા સુખાકારીને પોતાની રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન કહે છે કે સુખાકારીનો બાળપણથી વૃદ્ધા અવસ્થા દરમિયાન વ્યક્તિના વિકાસની ભાતનું વિશ્લેષણ કરીને તાગ મેળવી શકાય છે.એરિક્સનના મતે બાળપણથી વૃદ્ધા અવસ્થા સુધી વ્યક્તિનું જીવન આઠ તબક્કાઓમાં વિકસે છે. જીવનની દરેક અવસ્થામાં સુખાકારીનો અનુભવ થવો જોઈએ.ચિકિત્સા મનોવિજ્ઞાન કહે છે કે સુખાકારી એટલે શારિરીક અને માનસિક બિમારીનો અભાવ. વ્યક્તિત્વલક્ષી મનોવિજ્ઞાનમાં મેસ્લો, રોજર્સ, ઓલપાઈ વગેરે જેવા મનોવિજ્ઞાનીઓ સુખાકારી અંગે પોતાના દ્રષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે. જાણીતા મનોવિજ્ઞાની અબ્રાહમ મેસ્લોએ સુખાકારી અંગે સ્વ- આવિસ્કારનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે.મેસ્લો એ ભૂખ,તરસ,ઉંઘ,જાતીયતા વગેરેને પાયાની મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરીયાતો ગણાવી અને તેને સંતોષવાની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂક્યો. પાયાની મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરીયાતો સંતોષાય તો જ સુખાકારીની દિશામાં આગળ વધી શકાય. પ્રાથમિક જરૂરીયાતોની પૂર્તતા એ સુખાકારીનું પ્રારંભિક પગલું છે. મનોવિજ્ઞાનમાં સુખાકારીનો અભ્યાસ કોઈ ચોક્કસ નિદર્શ પસંદ કરીને સુખાકારી અંગે ઉપલબ્ધ કસોટીઓ દ્વારા કરી શકાય છે.

રાજ્યશાસ્ત્ર અને સુખાકારી :

સુખાકારી અંગે રાજ્યશાસ્ત્રીય અભિગમની વાત કરીએ તો કહી શકાય કે કેટલાક રાજ્યશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે રાજ્યનો ઉદભવ વ્યક્તિ અને સમાજના કલ્યાણ અને સુખાકારી માટે થયો છે.વિશ્વમાં જ્ઞાન પ્રકાશ યુગ પછી જે રાજકીય વિચારધારાઓ જન્મી તેમાં માનવ કેન્દ્રિત સમાજ વ્યવસ્થા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.લોકશાહી,ઉદારમતવાદ,વ્યક્તિવાદ જેવી રાજકીય વિચારધારાઓમાં વ્યક્તિનું હિત,વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા,વ્યક્તિનું કલ્યાણ,વ્યક્તિનું ગૌરવ વગેરે બાબતોને રાજ્યનું ધ્યેય માનવામાં આવ્યું.સુખવાદ(Hedonism)વિચારધારા એ સુખ અને આનંદને પ્રાથમિક અને શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય ગણાવ્યું. સુખવાદ વિચારધારાના મતે સુખ એ વ્યક્તિના જીવનનું સૌથી મહત્વનું આંતરિક શ્રેય છે. સુખ એ માનવ જીવનનું મુખ્ય

ધ્યેય છે.દરેક વ્યક્તિને શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં સુખ મેળવવાનો અધિકાર છે.ઉપયોગીતાવાદી વિચારધારા એ મહત્તમ લોકોનું મહત્તમ શ્રેય સાધવા પર ભાર મૂક્યો.ઉપયોગીતાવાદના પ્રણેતા એવા બ્રિટીશ ચિંતક અને સુધારક જેરેમી બેંથામે સુખ અને દુખને માનવીના બે માલિકો ગણાવ્યા.બેંથામે કોઈ પણ વિચાર,આદર્શો,કાયદા,માળખાં,કાર્યો વગેરે વ્યક્તિના સુખ અને આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારા હોવા જોઈએ તેની ભારે હિમાયત કરી.તે માનતા હતા કે કોઈ પણ કાર્ય સારું કે ખરાબ છે તેનો માપદંડ આનંદ અને પીડા છે.જો વ્યક્તિના સુખ અને આનંદમાં વૃદ્ધિ કરતું હોય તો તે સારું કાર્ય અને પીડા આપતું હોય તો તે ખરાબ કાર્ય ગણાય.

આથી કહી શકાય કે વ્યક્તિના જીવનમાં સુખાકારીની સ્થાપના માટે રાજ્ય મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.સરકારે લોકોની પાયાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.સરકારે લોકોની મૂળભૂત જરૂરીયાતોને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ.ભારતમાં આઝાદીના આટલા વર્ષો પછી પણ નાગરિકોની પ્રાથમિક જરૂરીયાતો સંતોષાઈ નથી તે ખૂબ જ શરમજનક બાબત છે.ભારતમાં સ્વતંત્રતા બાદ હજુ પણ લોકોને પૂરતો પૌષ્ટિક આહાર મળતો નથી.આપણાં દેશમાં કેટલાય લોકો કુપોષણથી પીડાઈ રહ્યા છે.લોકોને સ્વચ્છ પીવાનું પાણી કે સ્વચ્છ હવા પણ મળતી નથી.લોકોને આર્થિક ચિંતાને કારણે રાત્રે પૂરતી ઉંઘ પણ આવતી નથી તે વાસ્તવિકતા છે.આથી સરકારે આ દિશામાં નક્કર પગલાં લેવા જોઈએ.તો જ લોકોની સુખાકારી સંભવ બની શકે.

અભ્યાસનું તારણ:

સમાજનો દરેક મનુષ્ય સુખાકારી ઇચ્છે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા સતત પ્રયત્ન કરે છે.સુખાકારી વ્યાપક ખ્યાલ હોવા છતાં કહી શકાય કે સુખાકારી એટલે મનુષ્યના જીવનમાં દરેક પ્રકારનો આનંદ,પ્રસન્નતા અને સંતોષ આપનારી સ્થિતિ.સુખાકારીને વિવિધ શાસ્ત્રો વિવિધ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.વ્યક્તિને શારિરીક,માનસિક,ભૌતિક,આર્થિક,સામાજિક એમ તમામ ક્ષેત્રે સુખાકારી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.સામાજિક વિજ્ઞાનોએ સુખાકારી અંગે સર્વ સ્વીકૃત અને વ્યવહારૂ સિદ્ધાંતો રજૂ કરવા જોઈએ. રાજ્ય એ સાધન છે અને વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ અને સુખાકારી એ સાધ્ય છે.આથી રાજ્યે વ્યક્તિના કલ્યાણ અને સુખાકારી માટે સઘન પ્રયાસો કરવા જોઈએ.ખાસ કરીને વ્યક્તિની મૂળભૂત જરૂરીયાતો તાત્કાલિક ધોરણે પૂરી પાડવી જોઈએ. વ્યક્તિની સુખાકારી એ સમાજ સાપેક્ષ છે.દરેક વ્યક્તિ એ પોતાની સુખાકારી ભોગવતી વખતે બીજાની સુખાકારીને પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. રાજ્યે એવા પ્રકારની હકારાત્મક પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવું જોઈએ કે જેમાં રહીને વ્યક્તિ સુખાકારીની સાચા અર્થમાં અનુભૂતિ કરી શકે.રાજ્યે વ્યક્તિની સુખાકારી માટે યોગ્ય નીતિ અને કાર્યક્રમોનું ઘડતર કરી,પ્રબળ રાજકીય ઇચ્છા શક્તિથી તેનો કડક અમલ કરાવવો જોઈએ.

સંદર્ભ

- I. Oxford Dictionary, Wellbeing, Retrieved from <https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/well-being>, 20-02-2018
- II. Medical Dictionary, well-being, Retrieved from <https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/well-being>, 20-02-2018

- III. Psychology Dictionary, well-being, Retrieved from <https://psychologydictionary.org/well-being/>, 20-02-2018
- IV. The World Bank, India's Poverty Profile, Retrieved from <http://www.worldbank.org/en/news/infographic/2016/05/27/india-s-poverty-profile>, 10-03-2018
- V. Report of the Commission on Global Poverty, Monitoring Global Poverty, World Bank Group, Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle.pdf>, 10-3-2018
- VI. Schultz Duane P., Schultz Sydney Ellen, Theories of Personality/ Retrieved from <https://books.google.co.in/books?id>, 8-02-2018
- VII. Kapur Anup Chand(2009) , Principles of Political Science, S.Chand Publication.
- VIII. પટેલ જયંતિ કે.(૧૯૯૭),આધુનિક રાજકીય વિચારધારાઓ,યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય,અમદાવાદ.

ડો.અશોકકુમાર બી.પુરોહિત

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

રાજ્યશાસ્ત્ર

એમ.એ.પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat